

5. DE PROGRAMMATISCHE EN IDEOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN DE PVV

Tjitske Akkerman

De Partij voor de Vrijheid (pvv) nam meteen na de oprichting in februari 2006 het klassieke profiel aan van een populistische radicaal-rechtse partij. Zij richtte zich op thema's als immigratie, islam, veiligheid en Europese integratie.¹ Ook werd de pvv al snel populistisch, door zich scherp af te zetten tegen culturele en politieke elites.² Dit artikel beschrijft hoe dit profiel van de pvv zich in de loop der tijd ontwikkelde. In die evolutie kunnen drie fasen onderscheiden worden: ten eerste de beginfase, waarin Geert Wilders op zoek was naar aanscherping en verbreding van het profiel (2004-2010); vervolgens de regeringsperiode, waarin de pvv een evenwicht zocht tussen buitenstaandersrol en semiregeringspartij (2010-2012); en ten slotte de periode van verdergaande radicalisering en isolement als oppositiepartij (2012-heden).

De beginfase: hard op migratie, zacht op zorg

In de opbouwfase, die eigenlijk al begonnen was toen Geert Wilders in september 2004 uit de Tweede Kamerfractie van de vvd stapte om als onafhankelijk Kamerlid door te gaan, onderging de pvv een aantal belangrijke veranderingen. Meteen na de oprichting deed de partij het niet erg goed in de peilingen en ging zij op zoek naar een groter

electoraat.³ Wilders probeerde verschillende thema's uit. Gedurende een reis naar de Verenigde Staten in 2005 had hij al geconcludeerd: 'Die hele Reagan-agenda bevat me wel!... Ik kan niet alleen de islam doen... We hebben in Nederland geen belastingverlagingspartij. Dat biedt mogelijkheden.'⁴ Verschillende personen die bij de pvv betrokken waren, suggereerden dat opiniepeilingen en de commentaren van *De Telegraaf* de ideeënontwikkeling van de zoekende Wilders inspireerden. Bart Jan Spruyt, medeoprichter en een aantal jaren directeur van de conservatieve Edmund Burke Stichting, die aanvankelijk met Wilders samenwerkte, zei bijvoorbeeld dat het plotselinge voorstel van de pvv-leider om de grenzen te sluiten voor Poolse arbeidsimmigranten – een idee dat inging tegen zijn geloof in de vrije markt – gebaseerd was op berichten in *De Telegraaf* over een Poolse 'tsunami' en opiniepeilingen van Maurice de Hond.⁵ De pvv zocht aanvankelijk dus naar een bredere koers dan 'alleen de islam'.

Immigratie en integratie

Wilders scherpte de standpunten ten aanzien van immigratie en integratie na de oprichting van de pvv in 2006 nog iets verder aan. Al daarvoor was hij een felle bestrijder van de islam, die hij een totalitaire ideologie noemde. Op zijn studiereis in de Verenigde Staten een jaar eerder had hij zich het neoconservatieve gedachtegoed eigen gemaakt dat onder de Amerikaanse Republikeinse president George W. Bush aan invloed gewonnen had. Dat werd gekenmerkt door een voorkeur voor een vrije markt en kleine overheid, en een sterk vijanddenken dat zich na de moslimfundamentalistische aanslagen op 11 september 2001 tegen de islam richtte.⁶ Wilders vergeleek de strijd tegen de islam graag met de onafhankelijkheidsstrijd die Nederland voerde tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Sinds de *Onafhankelijkheidsverklaring* van de Groep-Wilders (zoals de eenmansfractie van Wilders in de Tweede Kamer formeel heette) van 2005 was dat een leidraad die vaak naar voren zou komen. In 2007 bleek dat Wilders ook de complottheorie van de publiciste Bat Ye'or (pseudoniem van de Zwitsers-Egyptische Gisèle Littman) over de 'islamisering' van Europa oarmde. Zij claimt dat de islamisering van Europa onderdeel is van een bewuste strategie en mede gedragen wordt door Europese, linkse, liberale en christendemocratische elites.⁷ Haar 'Eurabië'-theorie introduceerde zij in Nederland tijdens een door de Lijst Pim Fortuyn (LPF) georganiseerde conferentie

in Den Haag in 2006, waarvoor zij als spreekster uitgenodigd was. Het jaar daarop schreef Wilders in een opiniebijdrage in *de Volkskrant* over 'de transformatie van Nederland in Nederabië als provincie van de islamitische superstaat Eurabië', die plaatsvond dankzij 'de laffe lieden' waar Den Haag vol mee zou zitten.⁸ Niet alleen in Den Haag maar in het hele land zag Wilders elites die meewerkten aan de islamisering van Nederland. 'Het complete establishment koos de kant van de vijand. Linksen, liberalen en christendemocraten, allemaal liggen ze in bed met de islam.'⁹ In hetzelfde artikel lanceerde Wilders het idee dat de Koran verboden moest worden. Hij maakte duidelijk dat hij de Koran een 'fascistisch boek' vond en dat daarom een verbod gerechtvaardigd zou zijn.¹⁰ Dat was een van de weinige ideeën die hij jaren later, in de verkiezingscampagne van 2017, zou nuanceren.¹¹

De boodschap dat de islam terrein won in Europa en Nederland en dat 'we Nederland aan het kwijtraken zijn', werd door de PVV op alarmerende wijze uitgedragen. 'Wijk na wijk, straat na straat, school na school wordt geïslamiseerd', volgens het verkiezingsprogramma van 2010, met als titel *De agenda van hoop en optimisme*.¹² De voorstellen tegen immigratie en de islam die al in 2005 in de *Onafhankelijkheidsverklaring* en in het verkiezingspamflet van 2006 waren geformuleerd, werden hierin nog iets aangescherpt. De partij wilde nu een volledige stop op immigratie uit islamitische landen, in plaats van een tijdelijke stop op immigratie van niet-westerse allochtonen. Ook een stap verder waren de plannen voor een algehele stop op de bouw van moskeeën, voor een sluiting van alle islamitische scholen in plaats van een moratorium op de bouw ervan, en voor een belasting op hoofddoekjes. Het laatste idee had Wilders het jaar daarvoor gelanceerd in een Tweede Kamerdebat over de rijksbegroting, waarbij hij met de omstreden term 'kopvoddentaks' kwam. Naast deze nieuwe voorstellen gericht tegen de islam, werd ook strafbaarstelling van illegaliteit en het zelf betalen van inburgeringscursussen geïntroduceerd. Een aantal voornemens bleven, zoals een verbod op hoofddoekjes in publieke of gesubsidieerde instellingen en een algemeen verbod op de boerka. Ook afschaffing van de dubbele nationaliteit, een verbod op een generaal pardon, en een quotum voor asielzoekers waren al in 2006 door de PVV bepleit. De standpunten die de partij uiteindelijk in 2010 in haar verkiezingsprogramma vastlegde, zijn door de jaren heen haar kernprogramma met betrekking tot immigratie en integratie gebleven.

Sociaaleconomisch programma

De belangrijkste koerswijziging in de beginfase van de pvv betrof haar sociaaleconomische programma. Het programma van 2006 werd bijgestuurd naar een meer centristische koers. In het programma van 2010 hield de pvv vast aan een aantal neoliberale premissen, zoals lagere belastingen en minder overheid, maar keerde zij zich ook tegen verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd en tegen aantasting van baan zekerheid. Deze koers was bedoeld om ook de meer linkse kiezers die tegen immigratie waren te bereiken, volgens voormalige pvv-politici. Joram van Klaveren bijvoorbeeld vertelde dat hij vaak de partijstrategie met Wilders besprak.

Geert zei: 'Het klopt dat de koers op een aantal punten linkser wordt'. De overweging was dat een louter rechtse partij nooit meer dan 10 à 12 zetels kon halen. Dat is te weinig om een brede volkspartij te zijn. Het was dus enkel een electorale afweging: hard op migratie en veiligheid, zacht op zorg – dat spreekt veel meer mensen aan.¹³

De financiële en economische crisis die begonnen was in 2008 bepaalde sterk de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010. In de verkiezingsdebatten op televisie stonden sociaaleconomische thema's centraal. Voor de pvv was dit ook reden om deze issues de ruimte te geven in haar verkiezingsprogramma en in de campagne. Het behoud van verworven rechten op sociale zekerheid werd sterk afhankelijk gemaakt van de beperking van immigratie en aanscherping van integratie. In het verkiezingsprogramma werd gesteld dat 'Henk en Ingrid voor Ali en Fatima betalen'. Massa-immigratie zou de belastingbetaler heel veel geld kosten.¹⁴ Het merendeel van de voorstellen over sociale zekerheid betrof rechten van mensen met een immigratieachtergrond, zoals het stopzetten van kinderbijslag naar het buitenland en de afschaffing van het recht op bijstand voor vreemdelingen met een tijdelijke verblijfsvergunning. Daarnaast was er sprake van een duidelijker links profiel met betrekking tot sociale zekerheid en zorg. Wilders besteedde hieraan relatief veel aandacht in de verkiezingsdebatten op televisie, met name aan ouderenzorg.¹⁵ Hoeveel belang de pvv-leider uit electoraal oogpunt aan sociaaleconomische thema's hechtte, werd duidelijk met betrekking tot zijn

oppositie tegen de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. Gedurende de verkiezingscampagne van 2010 herhaalde Wilders dat behoud van de AOW-leeftijd van 65 jaar een breekpunt was voor de PVV in eventuele coalitieonderhandelingen. De linkse accenten in het sociaaleconomische profiel en met name het AOW-standpunt maakten de partij minder aantrekkelijk als regeringspartij. Als de PVV wilde regeren was de partij immers afhankelijk van de centrumrechtse partijen CDA en VVD, omdat de PvdA samenwerking met Wilders had uitgesloten. Toch hield de PVV stevig vast aan de instandhouding van de pensioengerechtigde leeftijd, terwijl VVD en CDA verhoging naar 67 jaar propageerden om een groot deel van de voorgestelde bezuinigingen te realiseren. Voor de PVV had de electorale steun prioriteit, ook al betekende dit dat daarmee een barrière opgeworpen werd voor regeringsdeelname.¹⁶ Wilders nam echter direct na de verkiezingen, waarbij de PVV 24 zetels haalde, dit struikelblok weg door te laten weten dat verhoging van de AOW-leeftijd geen breekpunt meer was voor zijn partij.

Het politieke profiel dat de PVV in deze periode ontwikkelde, kan gekarakteriseerd worden als (uiterst) rechts wat betreft immigratie, maar links met betrekking tot zorg en sociale zekerheid. Deze opstelling werd niet alleen retorisch en programmatisch uitgedragen, maar ook in het parlement in de praktijk gebracht. Analyse van het stemgedrag van de Tweede Kamerfractie van de PVV tussen 2007 en 2010 laat zien dat de partij inderdaad een harde houding aannam op het terrein van het immigratie en integratiebeleid; zij verdedigde consistent de meest restrictieve standpunten. De afstand tot de andere partijen in het parlement was groot in dit opzicht.¹⁷ Met betrekking tot zorg en sociale zekerheid echter stemde de PVV vaak samen met de SP (zie ook de bijdrage van Otjes en Louwerse in deze bundel). Ook in dit opzicht stond de PVV dus ver af van de centrumpartijen.¹⁸

Populisme

Van meet af aan was de PVV een partij die opkwam voor het volk en zich afzette tegen elites. Al in de *Onafhankelijkheidsverklaring* van 2005 had Wilders de elite in Brussel en Den Haag tot mikpunt genomen: hij verklaarde zich onafhankelijk van die ‘incompetente’, ‘laffe en bange’, ‘zelfvoldane’ elite en beloofde het land terug te geven aan de burgers.¹⁹ In het verkiezingsprogramma van 2010 werden (linkse)

elites opnieuw fel gekritiseerd. Die kritiek stond vooral in het teken van de anti-islamkoers van de pvv. De linkse elites zouden een verbond gesloten hebben met de islam. 'Onze elites hebben zich bekeerd tot de illusie dat alle culturen gelijk zijn' en de 'alliantie van linkse elites met de islam betekent dat ook fysiek gevaar dreigt'. Maar ook bij andere thema's zoals klimaat, de Europese Unie, kunst en ontwikkelingshulp 'bestaat een wereld van verschil tussen wat het Nederlandse volk vindt en wat de elites vinden.'²⁰

De kloof tussen het volk en de elite was onaanvaardbaar groot volgens de pvv in haar programma van 2010. De Nederlandse democratie verkeerde in de 'grootste crisis sinds Thorbecke' en daarom was radicale democratisering nodig. Ook in dit opzicht scherpte Wilders voorstellen die hij al in 2005 en 2006 had gelanceerd, in 2010 enigszins aan. Bindende referenda werden nu zonder voorbehoud bepleit en de partij brak een lans voor de verkiesbaarheid van topfuncties in de rechterlijke macht en het Openbaar Ministerie. Afschaffing van de Eerste Kamer en afslanking van de Tweede Kamer, een gekozen minister-president en burgemeester bleven sinds 2006 constante voorstellen van de pvv door de jaren heen. Daarnaast werden acties aangekondigd, zoals een mars van gewone burgers naar Den Haag. Op haar website verklaarde de partij in 2010: 'Wij zijn voor een sprankelende democratie, met volop referenda. Niet de politieke elite, maar het volk moet zich vaker kunnen uitspreken; samen weten burgers het beter dan de linkse klik.'²¹ De partij profileerde zich met een harde oppositiestijl ook als buitenstaander in het parlement. De fractie was heel actief wat betreft het stellen van vragen en indienen van moties, maar was heel passief als het meer constructieve initiatieven betrof, zoals amendementen en wetgevingsvoorstellen (zie ook de bijdrage van Otjes en Louwerse in deze bundel).²² Tussen 2007 en 2010 diende de pvv bijvoorbeeld een extreem hoog aantal moties van wantrouwen tegen het vierde kabinet-Balkenende in (waarvan CDA, PvdA en ChristenUnie deel uitmaakten).²³ Ook liet de partij zich gelden als outsider door de politieke mores van het parlement te testen en uit te dagen; de fractieleden zochten de grenzen op van de gedragsregels, zoals Geert Wilders beaamde.²⁴ De hele fractie verliet bijvoorbeeld ostentatief de vergaderzaal van de Tweede Kamer, toen Wilders een debat zinloos vond.²⁵ De pvv-leider cultiveerde een taal die niet alleen een heldere, besliste en eenvoudige boodschap moest overbrengen door herhaling

en overdrijving, maar die ook welbewust de (in)formele regels van het politieke debat op scherp zette of overschreed door bijvoorbeeld ministers uit te maken voor 'knettergek', 'lafaard' of 'bangerik' (zie ook de bijdrage van Te Velde aan deze bundel).²⁶

2010–2012: de PVV als gedoogpartij

Toen de PVV als gedoogpartij van het eerste minderheidskabinet-Rutte (14 oktober 2010 – 23 april 2012) tot op zekere hoogte deel ging nemen aan de regering, moest de fractie de krachtige oppositierol bijstellen. De partij was formeel gebonden aan een deel van het regeringsbeleid dat vastgelegd was in het 'gedoogakkoord'. De PVV ging ermee akkoord om mee te stemmen met kabinetsvoorstellen op vier beleidsterreinen (immigratie en integratie, veiligheid, ouderenzorg en financiën) en om zich te onthouden van steun aan moties van wantrouwen van oppositiepartijen.²⁷ In vergelijking met de voorgaande periode nam de PVV-fractie in de Tweede Kamer gedurende de kabinetsperiode een constructieve houding aan; zij gedroeg zich als een betrouwbare coalitiepartner. De fractie stemde steeds overeenkomstig het gedoogakkoord als de regering nieuwe wetgeving introduceerde op de vier overeengekomen beleidsterreinen. In tegenstelling tot de radicale oppositie onder het vierde kabinet-Balkenende diende de PVV nu geen moties van wantrouwen in.²⁸ Zij werkte ook meer samen met andere partijen in de Tweede Kamer.²⁹

Het resultaat van de kabinetsformatie was dat de PVV zich vastlegde op grote bezuinigingen. In ruil kreeg zij verschillende toezeggingen met betrekking tot het immigratie- en integratiebeleid (zie ook mijn bijdrage over dit onderwerp elders in deze bundel). Die waren mede geïnspireerd door het beleid dat de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij) als gedoogpartij tot stand had weten te brengen sinds 2001. De DF was een belangrijk voorbeeld voor de PVV en bij de onderhandelingen over het gedoogakkoord adviseerde voorman Morten Messerschmidt Geert Wilders. Hij suggereerde om een paragraaf in te lassen waarin de partijen overeenkwamen om het oneens te zijn over de islam.³⁰ Dat gaf de PVV de vrijheid om de radicale anti-islamboodschap vast te houden en daar maakte de partij ook gebruik van. Bovendien benutte de PVV de ruimte om op beleidsterreinen die niet

in het gedoogakkoord waren vastgelegd, zoals het buitenlands beleid, oppositie te blijven voeren. Publiciteit werd gezocht met uitspraken over met name de islam, zoals Wilders' kritiek op koningin Beatrix omdat zij een hoofddoek droeg tijdens een bezoek aan een moskee in het Midden-Oosten. Ook zijn aanwezigheid bij een controversiële herdenkingsbijeenkomst op Ground Zero in New York kreeg veel aandacht in de media. De anti-immigratieboodschap werd onderstreept met de opening van een PVV-website waar men klachten over Poolse werknemers kon melden. Dat laatste leidde tot bezwaren van ambassadeurs uit Midden- en Oost-Europa en een veroordeling door het Europees Parlement. Daarnaast oefende Wilders druk uit op het kabinetsbeleid en vooral op minister Gerd Leers (CDA) van Immigratie en Asiel, door zijn onvrede over het in zijn ogen te zwakke en gematigde optreden van de minister niet onder stoelen of banken te steken. Na anderhalf jaar echter viel het kabinet toen onderhandelingen over verdere miljardenbezuinigingen mislukten en Wilders meldde dat zijn partij per direct niet langer gedoogpartij was.³¹

Van 2012 tot heden: verdere radicalisering

Na de val van het eerste kabinet-Rutte pakte de PVV de radicale oppositierol weer op en scherpte zij op een aantal punten haar programmatische profiel verder aan. De financiële en economische crisis beheerste nog sterk de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012.

Europese integratie

De druk van de financiële en economische crisis uitte zich bovenal in de veranderde houding van de PVV ten aanzien van de Europese Unie. De partij gaf grote aandacht aan dit thema in de campagne; *Hun Brussel, ons Nederland* was de titel van het verkiezingsprogramma van 2012. Ook op dit punt radicaliseerde de PVV. De partij verlangde nu dat Nederland uit de euro en uit de EU zou gaan. Dat was nieuw. In 2006 en 2010 had de PVV voorgesteld om op uitsluitend economische samenwerking binnen de EU aan te koersen. Met haar eis tot uittreding werd de PVV samen met het Front National (FN) en de United Kingdom Independence Party (UKIP) een van de meest eurosceptische

partijen in West-Europa.³² De PVV heeft sinds 2012 aan uittreding uit de euro en de EU vastgehouden. Volgens een onderzoeksrapport dat het Britse bureau Capital Economics in 2014 in opdracht van de partij had gemaakt, zou door een Nexit de Nederlandse economie fors groeien.³³ Ook toen sinds 2016 met de Brexit duidelijker werd wat de problemen van uittreding uit de EU kunnen zijn, hield de PVV vast aan dit standpunt. Wel werd Wilders door de discussies over hoe de Brexit-deal eruit zou moeten zien ertoe aangezet om zijn voorkeur voor een Nexit verder toe te lichten. Daaruit bleek dat hij voorstander is van blijvende toegang tot de Europese interne markt.³⁴ Beperking van Europese integratie tot economische samenwerking was al vanaf het begin het uitgangspunt geweest van de PVV. Niettemin betekende de stap naar uittreding uit de euro en de EU een aanmerkelijke aanscherping van de eurosceptische houding van de PVV.

Immigratie en integratie

Op het terrein van immigratie en integratie koos Wilders voor voortzetting van de in de beginfase uitgezette koers. Daar kwam bij dat uittreding uit de EU het mogelijk moest maken dat Nederland het immigratiebeleid weer in eigen hand kreeg. Dat was dan met name bedoeld voor immigranten van buiten de EU.³⁵ Verder bevatte het verkiezingsprogramma van 2012 niet veel nieuws. In 2017 volstond de PVV met een kort programma van elf punten, waarvan het eerste en meest uitgebreide punt gewijd was aan immigratie en integratie. De zogeheten 'vluchtelingencrisis' van 2015 en 2016 had deze thema's weer bovenaan de politieke agenda's gezet. Aanscherping van het programma bleek uit het voorstel om het aantal toe te laten asielzoekers tot nul te reduceren en om alle al verleende verblijfsvergunningen voor bepaalde tijd in te trekken. Ook het voorstel om alle moskeeën te sluiten was vergeleken met de eerder bepleitte bouwstop en een minarettenverbod een stap verder in de uitwerking van het speerpunt om Nederland te 'de-islamiseren'.

De toon waarmee de anti-islamboodschap uitgedragen werd, was onverminderd scherp. Een PVV-filmpje met Mohammedcartoons dat in juni 2015 uitgezonden werd in de Zendtijd voor Politieke Partijen (ZPP) was voor het ministerie van Buitenlandse Zaken aanleiding om ambassadeurs voor te bereiden op mogelijk harde reacties uit het buitenland.³⁶ De boodschap dat de islamisering Nederland bedreigt

en de suggestie dat de islam een bezettingsmacht is die steeds meer grondgebied veroverft en waartegen (geweldloos) verzet legitiem is, werden uitgedragen via een door de pvv georganiseerde demonstratie in de Schilderswijk in Den Haag in augustus 2014. Zij werd ook zwaar aangezet in een verkiezingsspotje dat op 15 maart 2018 door de pvv in het kader van de ZPP uitgezonden werd. De strekking van het spotje was dat de islam gelijkstaat aan geweld, terreur en discriminatie; ondersteund door heftige muziek en in rode letters eindigde het met de mededeling dat de islam dodelijk is. Het werd door verschillende politici en organisaties veroordeeld, waarbij een aantal islamitische organisaties aankondigde aangifte te zullen doen. In juni 2018 kondigde Wilders een cartoonwedstrijd over Mohammed aan in het beveiligde pvv-deel van de Tweede Kamer, maar kwam daarop terug toen er vele doodsbedreigingen en felle demonstraties in Pakistan volgden.

De grenzen van de rechtstaat

De pvv had ook al vóór 2012 met anti-islam- en anti-immigratie-uitspraken opschudding veroorzaakt. In 2011 hadden een aantal uitspraken van Wilders in de pers en in de film *Fitna* over de islam al tot een rechtszaak geleid, die evenwel tot vrijspraak leidde door de rechtbank Amsterdam op 23 juni 2011. Na 2012 ging Wilders een stap verder. Op 19 maart 2014, nadat de stembussen voor de gemeenteraadsverkiezingen waren gesloten, vroeg de pvv-leider retorisch aan het publiek in de zaal of ze meer of minder Marokkanen wilden, waarna zijn gehoor 'minder, minder, minder' scandeerde.³⁷ Deze uitspraak leidde tot veel aangiften van groepsbelediging en discriminatie. Binnen de pvv was er eveneens ophef over en verschillende Tweede Kamer-, Staten- en gemeenteraadsleden verlieten de partij of namen afstand van de uitspraak van Wilders.³⁸ Ook de media waren kritisch. Tekenend was dat *De Telegraaf* de woorden van Wilders veroordeelde. Electoraal leek er echter geen sprake van schade. Peilingen wezen erop dat bijna alle pvv-kiezers instemden met Wilders en dat er ook onder andere kiezers steun was voor de uitspraak dat men 'minder Marokkanen' in Nederland wilde.³⁹ Het daaropvolgende proces tegen Wilders bracht hem veel publiciteit.⁴⁰ Op 9 december 2016 veroordeelde de rechtbank in Den Haag Wilders voor groepsbelediging en aanzetten tot discriminatie. De zaak in hoger beroep voor het gerechtshof Den Haag dient

nog in het voorjaar van 2019, ten tijde van het schrijven van deze bijdrage.

Geert Wilders in een Haags café tijdens de uitslagenavond van de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014, waar hij zijn bekende 'minder-Marokkanen'-uitspraak deed.

De voorlopige veroordeling van Wilders door de Haagse rechtbank laat zien dat de PVV na 2012 in toenemende mate de grenzen van de legitimiteit opzoekt. De PVV heeft weliswaar vrijwel vanaf haar oprichting een omstreden reputatie vanwege het xenofobe nationalisme dat uit haar felle opstelling spreekt tegen immigratie uit niet-westerse landen en tegen de islam. Partijleider Wilders heeft in de loop der tijd verschillende uitspraken gedaan, in de film *Fitna* en met zijn voorstel voor een 'kopvoddenbelasting', die zeer omstreden waren. Politici en journalisten hebben in het verleden vaak van Wilders geëist dat hij zich zou distantiëren van extremistische acties, zoals oproepen tot steun aan de PVV op extremistische websites en de aanwezigheid van neonazi's bij een PVV-demonstratie.⁴¹

Vooraf in de beginfase had de partij last van de associatie met extremisme, die kiezers afschrok.⁴² Toch werd de PVV veel minder

gedemoniseerd dan voorgangers als de Centrumdemocraten van Hans Janmaat in de jaren negentig van de vorige eeuw.⁴³ Het pad voor Wilders was tot op zekere hoogte geëffend door de LPF van Fortuyn, die doorbrak toen het islamitische terrorisme de wereld opgeschrokken had met de aanslagen op de Twin Towers in New York op 11 september 2001. De moord op de filmmaker Theo van Gogh door een islamitische fundamentalist in 2004 bracht dat terrorisme dichtbij huis. De doodsb bedreigingen aan het adres van Wilders noodzaakten tot permanente beveiliging en maakten duidelijk hoe hoog de spanningen opgelopen waren in de Nederlandse samenleving. Dat de LPF en de PVV hun pijlen op de islam richtten, werd in die context legitiem geacht. Bovendien kon de PVV moeilijk geassocieerd worden met (neo) nazisme of fascisme. Zoals Wilders zelf zei: ‘We hebben twee grote voordelen ten opzichte van partijen in het buitenland... We komen voort uit de keurige VVD en niet uit een schimmige neonazistische beweging. En we zijn pro-Israël, dus van antisemitisme kun je ons niet beschuldigen.’⁴⁴ Hoewel de PVV dus mede dankzij deze achtergrond als een legitieme partij beschouwd werd, was die reputatie nooit zo sterk als die van gevestigde partijen.⁴⁵

Om associaties met neonazisme te voorkomen, vermeed de PVV aanvankelijk openlijk contacten met het Vlaams Belang of het Front National (FN). In plaats daarvan zocht de PVV vooral toenadering tot de Dansk Folkeparti (DF) en UKIP (zie ook de bijdrage ‘De vliegende Limburger’ van Vossen in deze bundel). Toen FN-leider Marine Le Pen in 2010 een brief stuurde aan Wilders om hem te feliciteren met de verkiezingsuitslag, kreeg ze van hem geen reactie.⁴⁶ PVV-vertegenwoordigers in het Europees Parlement keken ervoor uit om niet naast de omstreden FN-leden Jean-Marie Le Pen en Bruno Gollnisch te zitten. Dat veranderde toen de onderhandelingen met de DF en UKIP over een gezamenlijke fractie in het Europees Parlement mislukten.⁴⁷ Voor de PVV was de kritiek op de EU inmiddels een hoofdpunt geworden en daarom was het des te belangrijker om bij de Europese verkiezingen in mei 2014 het uitzicht op een sterke vertegenwoordiging in het Europees Parlement te kunnen bieden. In 2013 begon Wilders toenadering te zoeken tot partijen die hij voorheen gemeden had, zoals het Vlaams Belang en het FN. Deze stap gaf aan dat Wilders bereid was om de reputatie als afstammeling van ‘de

keurige vvd' op het spel te zetten en een toenemend isolement in Den Haag te riskeren.

Politiek isolement

In de Tweede Kamer was de pvv sterker geïsoleerd dan voorheen. Niet alleen was dit het gevolg van de weigering van andere partijen om met Wilders samen te werken na de 'Marokkanen'-uitspraak, maar ook zonderde de pvv zichzelf welbewust af door vaak als enige partij anti-islam- of anti-immigratiemoties in te dienen die bij voorbaat kansloos waren (zie ook de bijdrage van Otjes en Louwerse aan deze bundel). De pvv introduceerde ook nieuwe oppositiemethoden, zoals het filibusteren, en legde zich na 2012 meer toe op buitenparlementaire acties, waaronder de eerder al genoemde demonstratie in Den Haag en het opzetten van nieuwe websites zoals MoskNee.nl, waar klachten tegen nieuwe moskeeën ingediend konden worden.⁴⁸ De buitenstaandersrol werd onderstreept toen Wilders de Tweede Kamer in 2015 een 'nepparlement' noemde, omdat er volgens hem een levensgrote kloof was tussen de opvattingen van de meerderheid van de bevolking en die van de Tweede Kamer.

De 'Marokkanen'-uitspraak had het isolement van de pvv in de Tweede Kamer verder versterkt. Sommige oppositiepartijen (PvdA, SP en 50PLUS) besloten niet langer samen met de pvv moties in te dienen.⁴⁹ vvd-leider en premier Mark Rutte had in 2012, direct na de val van zijn eerste kabinet, toekomstige samenwerking met de pvv niet willen uitsluiten. Begin maart 2014 herhaalde hij nog dit standpunt, maar een week later stelde hij voor het eerst dat samenwerking onmogelijk was omdat Wilders in zijn ogen een grens had overschreden op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen.⁵⁰ CDA-leider Sybrand Buma had even daarvoor samenwerking met de pvv al uitgesloten en de vvd opgeroepen dat ook te doen. Die weigering tot samenwerking van vvd en CDA bleek nog overeind te staan tijdens de verkiezingscampagne van 2017 en de daarop volgende kabinetsformatie. De omstreden legitimiteit van de pvv na de 'Marokkanen'-uitspraak van Wilders was een van de redenen tot uitsluiting, maar daarnaast speelden ook de onbetrouwbaarheid van de pvv als gedoogpartner van het eerste kabinet-Rutte en strategisch-electorale overwegingen van de vvd een rol.

De ontwikkeling van de PVV in politieke context

Het toenemend isolement van de PVV wijst op een programmatische en ideologische verwijdering ten opzichte van de andere Nederlandse partijen. Of dat inderdaad het geval is, moet blijken uit een vergelijking van de partijen op een aantal kernpunten. Ik zal de opstelling van de PVV op een aantal beleidsterreinen vergelijken met de drie centrumpartijen VVD, CDA en PvdA, en met de twee populistische partijen SP en Forum voor Democratie (FvD).

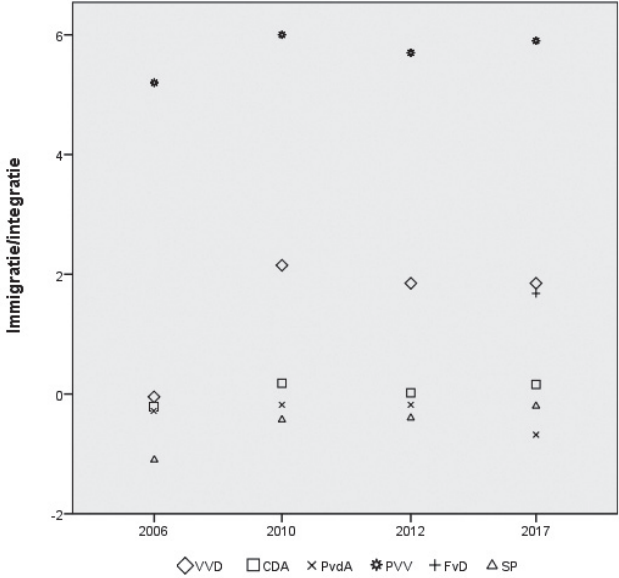
Immigratie en integratie

Met betrekking tot de thema's immigratie en integratie is een systematische vergelijking van programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen gemaakt. Daarbij zijn negatieve scores gegeven aan beleidsvoorstellen die pro immigratie zijn en die in multiculturele richting gaan of integratie ondersteunen, terwijl voorstellen die restrictief zijn ten aanzien van immigratie en die in monoculturele richting gaan een positieve score is toegekend.⁵¹ De analyse van de verkiezingsprogramma's in de periode 2006 tot 2017 maakt duidelijk dat de afstand van de PVV tot de centrumpartijen al bij haar oprichting groot was. De kloof met het CDA bleef in de loop der tijd groot. De afstand tot de VVD nam in 2010 af, maar werd daarna weer groter (zie figuur 1). Ter rechterzijde is FvD in 2017 gematigder dan de PVV, als men op het verkiezingsprogramma afgaat. De afstand tot de PvdA is over de hele periode aanzienlijk. De PvdA en de PVV waren dan ook tijdens de verschillende verkiezingscampagnes uitgesproken opponenten van elkaar.⁵² De SP is sinds 2006 wel iets opgeschoven naar een meer restrictief beleid, maar is in 2017 nog steeds over het geheel genomen een kosmopolitische partij.

Gelet op de verkiezingsprogramma's is er dus sprake van een toenemende kloof van de PVV met de linkerzijde van het politieke spectrum, maar dat is niet zonder meer het geval ter rechterzijde. Wat betreft de VVD was er sprake van duidelijke toenadering in 2010, waarna de afstand weer enigszins toenam. Toch is de PVV ook ter rechterzijde na 2012 in toenemende mate geïsoleerd geraakt. De toon waarop de anti-immigratie- en anti-islamboodschap door de PVV is gebracht, is in de loop der tijd verhard. CDA en VVD namen toen meer afstand van de PVV door haar uit te sluiten als coalitiepartner. Daarbij was het niettemin opvallend dat beide partijen tegelijk hun toon in het

immigratiedebat tijdens de verkiezingscampagne van 2017 verhardden. Die campagne, waarop de ‘vluchtelingen crisis’ van 2015 en 2016 een stempel zette, werd ook door CDA en VVD in het teken van de bedreiging van de Nederlandse cultuur door immigratie geplaatst. Premier Rutte publiceerde bijvoorbeeld een open brief waarin hij immigranten opriep zich aan te passen aan de Nederlandse waarden, met de oproep ‘doe normaal of ga weg’.⁵³ Wat betreft de toon waren CDA en VVD dus weinig consistent als het ging om afstand te nemen van de PVV. Aan de uiterste rechterzijde vormt de opkomst van FvD electoraal een bedreiging voor de PVV. Hoewel het verkiezingsprogramma van Forum gematigder is dan dat van de PVV – het woord islam komt er bijvoorbeeld niet in voor – geldt dat niet voor de uitspraken van Forumleider Thierry Baudet. Evenals Wilders ziet hij islam en immigratie als een bedreiging voor de Europese beschaving. Beide partijleiders suggereren dat er sprake is van een welbewust beleid van overheden of linkse elites om Europa te vernietigen of ‘om te volken’.⁵⁴

Figuur 1. Beleidsvoorstellen ten aanzien van immigratie en integratie, 2006-2017

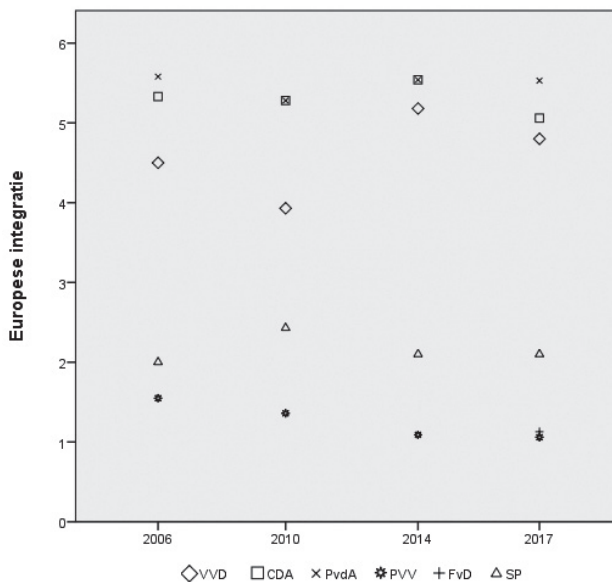

Bron: Eigen analyse verkiezingsprogramma's

Europese integratie

Op basis van expertsurveys is een vergelijking gemaakt van de standpunten ten opzichte van Europese integratie.⁵⁵ Figuur 2 laat de posities van de verschillende partijen zien, waarbij geldt dat hoe negatiever de scores zijn, hoe eurosceptischer de partij is. De positie die de PVV inneemt ten aanzien van Europese integratie is vanaf haar oprichting in 2006 ver verwijderd van die van de centrumpartijen. SP en PVV staan in 2006 niet ver van elkaar, al is de PVV over Europese integratie van alle partijen het meest negatief. In 2017 is daar FvD bijgekomen, die even eurosceptisch is als de PVV. In 2010 was er enige toenadering tussen PVV en VVD, maar sinds 2012 is niet alleen de afstand tot de VVD en de beide andere centrumpartijen gegroeid, maar ook die tot de SP. De PVV is in dit opzicht in de loop der tijd verder geïsoleerd komen te staan, al heeft zij sinds 2017 gezelschap gekregen van het geestverwante FvD.

Figuur 2. Opstelling ten aanzien van Europese integratie, 2006-2017

Bron: Chapel Hill Expert Surveys (zie noot 32)

Populisme

Wat betreft het populisme is de pvv niet de enige partij die zich retorisch als zodanig profileert. sp en FvD zijn ook partijen die zich nadrukkelijk als buitenstaanders in de politiek en uitdagers van de gevestigde partijen opstellen. Zowel sp, FvD als pvv komen op voor het 'gewone volk' en kanten zich tegen de politieke elites die zich afkeuren van de gewone mensen.⁵⁶ Daarnaast richt de pvv zich met name tegen 'progressieve elites' of 'de linkse klik', terwijl de sp haar pijlen vooral richt op 'grootverdieners' en 'elites die rijker zijn na de crisis dan ervoor'. De pvv onderstreept een pleidooi voor referenda in haar verkiezingsprogramma van 2010 bijvoorbeeld met: 'Laat ons volk zich maar uitspreken; samen weten burgers het beter dan de linkse klik'.⁵⁷ sp-leider Emile Roemer kritiseerde in 2017 de politieke elite vooral vanwege het economische beleid: 'Premier Rutte heeft goed gezorgd voor de directeuren en bestuurders, voor de banken en multinationals. Deze elite is na de crisis rijker dan daarvoor'.⁵⁸

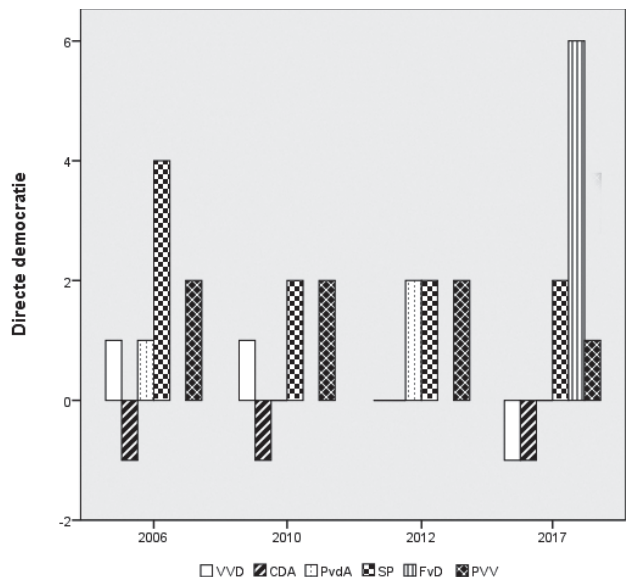
Populisme is niet alleen maar retoriek, maar kan ook kritiek op het politieke systeem inhouden. Populisten streven een volksdemocratie na die haaks kan staan op de liberale beginselen als onafhankelijke rechtspraak en vertegenwoordiging.⁵⁹ Om de pvv op deze punten te vergelijken met de vijf andere partijen, kijk ik of er voorstellen worden gedaan die enerzijds zijn gericht op meer directe democratie en anderzijds op een verzwakking van de vertegenwoordigende democratie en de rechtsstaat.

pvv, sp en later ook FvD zijn alle voorstander voor meer directe democratie via bindende referenda of direct gekozen bestuurders (zie figuur 3). FvD en sp zijn daarnaast ook voor volksinitiatieven. Voor zover de sp meer directe democratie wil, is dat streven echter stevig ingebed in handhaving of versterking van de vertegenwoordigende democratie en de rechtsstaat. De partij pleit bijvoorbeeld voor meer geld voor de rechterlijke macht en voor versterking van de Tweede Kamer. FvD laat zich niet in kritische zin uit over het parlement of de rechtsstaat als instituties, maar ageert wel voor versterking van de uitvoerende macht.⁶⁰ De pvv wenst directe democratie in combinatie met afschaffing van de Eerste Kamer en afslanking van de Tweede Kamer, en is daarnaast voor gekozen rechters of leden van de Hoge Raad. Daarmee lijkt de partij van Wilders zich het meest in de richting te bewegen van een directe democratie, wat ten koste zou kunnen gaan van

liberale *checks and balances* via de wetgevende en de rechterlijke macht (zie ook de bijdrage van Voerman en Mazzoleni in deze bundel).

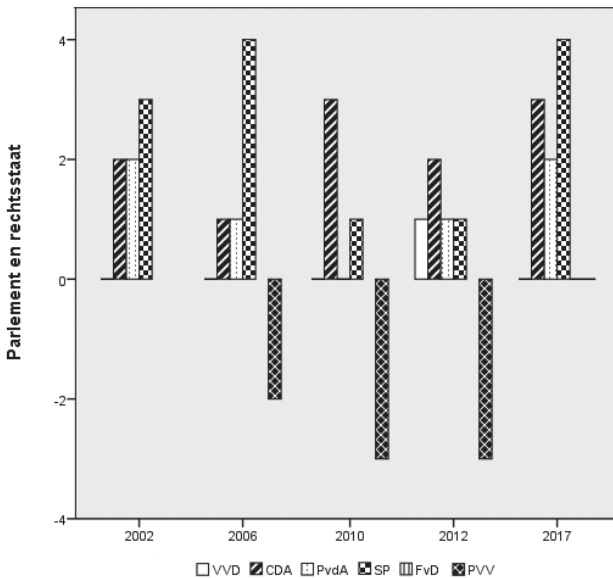
Opvallend is dat CDA, PvdA en SP zich vooral in 2017 als verdedigers van de rechtsstaat opwerpen (zie figuur 4). Dat zou een uitdrukking kunnen zijn van een toenemende zorg over de populistische bedreiging van de rechtsstaat door onder meer de ontwikkelingen in Hongarije en Polen, waar populistische partijen de rechtsstaat zwaar onder druk zetten, en de overwinning van de populistische presidentskandidaat Donald Trump in de Verenigde Staten. Van die zorg geven VVD, PVV en FvD in de verkiezingsprogramma's geen blijk. De laatste twee partijen lijken die ontwikkelingen eerder toe te juichen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de bewondering van Wilders en Baudet voor de autoritaire Hongaarse premier Viktor Orbán. Wilders noemde hem een held die de Nobelprijs verdient en ook Baudet heeft zijn bewondering niet onder stoelen of banken gestoken.⁶¹ Als het gaat om behoud of versterking van de liberale beginselen van het democratische bestel is er een kloof tussen de PVV (en mogelijk ook FvD) enerzijds en de overige partijen anderzijds.

Figuur 3. Beleidsvoorstellen ten aanzien van directe vormen van democratie, 2006-2017

Bron: Eigen analyse verkiezingsprogramma's

Figuur 4. Beleidsvoorstellen ten aanzien van politieke vertegenwoordiging en rechtsstaat, 2006-2017

Bron: Eigen analyse van verkiezingsprogramma's

Conclusie

Als men de opstelling van de PVV bekijkt, dan is er vooral in de periode na 2012 – na de mislukking van het experiment met regeringsdeelname als gedoogpartij – sprake van radicalisering en een daarmee gepaard gaand toenemend isolement. Dat geldt niet voor alle thema's even sterk. Het gold bijvoorbeeld niet voor het beleid dat de PVV voorstond ten aanzien van immigratie en islam, maar wel wat betreft de toon bij deze onderwerpen. De PVV heeft vanaf het begin een koers gevolgd die uitgesproken anti-immigratie en anti-islam was. De partij had in 2010, toen zij als gedoogpartner tot het eerste kabinet-Rutte toetrad, al een pakket aan verstrekkende beleidsvoorstellen met betrekking tot immigratie en integratie. Dat pakket is sindsdien grotendeels gelijk gebleven. Wilders koos al vroeg voor een anti-islamstellingname die niet alleen programmatisch vergaand, maar ook qua toon hard was. Doorspekt met oorlogsmetaforen werd verzet tegen de

nieuwe bezettingsmacht gepredikt. De harde benadering werd na 2012 voortgezet en nog sterker aangezet; de zogeheten 'Marokkanen'-uitspraak van Wilders leidde tot veel ophef, verder politiek isolement en een veroordeling door de rechter.

De pvv heeft zich na 2012 ook minder aangetrokken van kritiek op contacten of samenwerking met omstreden leiders van radicaal-rechtse partijen zoals het Front National en het Vlaams Belang, die aanvankelijk zorgvuldig gemeden werden. De radicalisering van de pvv komt bij uitstek naar voren met betrekking tot Europese integratie: de partij heeft sindsdien een Nexit en uittreding van Nederland uit de euro bepleit. Zij behoort daarmee samen met FvD tot de meest eurosceptische partijen in West-Europa. Ook profileerde de pvv zich na 2012 in het parlement sterker als buitenstaander. Wat populisme betreft, is er aangaande de retoriek en voorstellen voor de inrichting van de Nederlandse democratie in de loop der tijd weinig veranderd; de partij kiest consistent voor versterking van volksmacht en afzwakking van parlementaire vertegenwoordiging en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht.

De pvv is gaandeweg in het gevestigde Nederlandse politieke veld geïsoleerd komen te staan. De afstand ten aanzien van de middenpartijen is in allerlei opzichten groot. Wat betreft het immigratie- en integratiebeleid is de kloof ter linkerzijde alleen maar toegenomen. Aan de rechterzijde van het politieke spectrum is de vvd weliswaar enigszins opgeschoven naar een meer restrictieve en monoculturele positie, maar de afstand is groot gebleven. vvd en cda hebben zich na 2012 verder gedistantieerd van de pvv door toekomstige samenwerking als coalitiepartners af te wijzen. Niet alleen is de partij in het parlement geïsoleerd geraakt, het perspectief op samenwerking met de gevestigde partijen in een regeringscoalitie is ook vervaagd. Met de komst van Forum voor Democratie is daarbij de mogelijkheid van electorale achteruitgang in het verschieft gekomen, zoals al is gebleken bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart en de Europese verkiezingen in mei 2019. Al met al ziet de toekomst van de pvv er niet rooskleurig uit.